

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Στὸ ἕνατο κεφάλαιο τῆς Ποιητικῆς του (1451b 4-7) ὁ Ἄριστοτέλης παραθέτει μιὰ φράση ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνεи περίφημη καὶ νὰ προκαλέσει ἀτελείωτες συζητήσεις στὴν ἔρευνα: "Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὰ ἱστορικὰ γεγονότα οἱ ἱστορικοὶ καταγράφουν κυρίως τὰ αἷτια ποὺ τὰ προκαλοῦν καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκύπτουν κι ἐπιτυγχάνεται ἔτσι μιὰ στοιχειώδης communis opinio γιὰ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις. Οἱ ποιητές, ὡστόσο, βλέπουν δράματα καὶ ἀκούουν φωνές ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀκούσει ἡ ψυχρὴ λογικὴ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μᾶς παρουσιάζουν μιὰ πιὸ αὐθεντικὴ καὶ μαζὶ μιὰ πιὸ φιλοσοφημένη ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας. Ὁ Ἄριστοτέλης παρατήρησε σχετικὰ ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὴν ποίηση εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία μιλά γι' αὐτὰ ποὺ συνέβησαν, ἐνῶ ἡ ποίηση μιλά γι' αὐτὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ συμβοῦν: διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν, ἢ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει. Ἡ ποίηση, δηλαδή, εἶναι πιὸ φιλοσοφικὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία, γιατί ἔχει στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός της τὰ καθόλου, καὶ ὄχι τὰ καθ' ἕκαστον ποὺ πραγματεύεται ἡ ἱστορία, γιὰ παράδειγμα τί ἔπραξε ἢ τί ἔπαθε ὁ Ἄλκιβιάδης.

Δὲν προτίθεται νὰ σᾶς κουράσω μὲ τὸ ἀκανθῶδες ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τῆς *Ποιητικῆς*. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐπιδιώκει μὲ κανέναν τρόπο νὰ ὑποτιμήσει τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας, ὅπως πιστεύουν μερικοί, οἱ ὅποιοι ἀποροῦν γιατί τὸ κάνει αὐτὸ ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ ὑποδείξει ἕναν ὑπαρκτὸ περιορισμὸ τῆς ἱστορίας ἐναντι τῆς ποίησης. Ἡ ἱστορία εἶναι στενὰ συνδεδεμένη καὶ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ πρωταγωνιστικὰ πρόσωπα ἑνὸς γεγονότος, κάτι ποὺ δεσμεύει τὸν ὀρίζοντά της τόσο τοπικὰ ὅσο καὶ χρονικὰ. Ἀντίθετα, στὴν ποίηση πνέει ἕνας ἄνεμος ἐλευθερίας, γιατί στὴν περίπτωσή, ἃς ποῦμε, τῆς *Μήδειας* δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ ὄνομα τῆς ἡρώιδος καθαυτὸ ἀλλὰ ἡ πράξη της, δηλαδὴ ἡ παιδοκτονία γιὰ λόγους ἐρωτικῆς ἀντεκδίκησης. Αὐτὴ ἡ ἀποσύνδεση ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πρωταγωνιστικοῦ προσώπου καὶ σύνδεση τοῦ γεγονότος μὲ μιὰ γενικότερη ἀνθρωπολογικὴ στάση συνιστᾷ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρώπινης πνευματικῆς δραστηριότητος. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαφορὰ προσφέρει στὴν ποίηση τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ μύθου καὶ νὰ μιλήσει ὑπαινικτικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, γιὰ θέματα φλέγοντα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Μὲ ἄλλα λόγια μπορεῖ νὰ κυκλοφορεῖ ἐλεύθερα ἀνάμεσα στὴ μυθικὴ ἐποχὴ καὶ τὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ τὰ ὀξέα προβλήματά της ποὺ τὰ παριστάνει μὲ τὸ ἔνδυμα τοῦ μύθου.

Μεταβαίνοντας τώρα στὴν ἴδια τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία ἃς ἀρχίσουμε μὲ μιὰ γενικὴ διαπίστωση. Ὄταν προσωπικότητες ὅπως ὁ Θεμιστοκλῆς ἢ ὁ Περικλῆς ἀναλαμβάνουν τὴ χορηγία δραματικῶν ἀγώνων, αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μιὰ πράξη μὲ βαρύνουσα πολιτικὴ σημασία. Ὄταν πάλι ὁ Εὐριπίδης διδάσκει τίς *Ἰκέτιδες* ἢ τοὺς *Ἡρακλείδες*, δύο πατριωτικὰ δράματα, ἀναδεικνύει τὴ σύγχρονη Ἀθήνα ἀντάξια τῆς μυθικῆς ποὺ ἦταν, ὅπως ὑπενθυμίζει ἡ Αἴθρα στὸν Θησέα, ἢ παραδοσιακὴ προστάτιδα τῶν ἀδυνάτων καὶ καταπιεσμένων κι ἀκόμα, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Στὶς *Ἰκέτιδες*, τραγωδία ποὺ ἐκτυλίσσεται στὴν Ἐλευσίνα, οἱ μητέρες τῶν Ἀργείων στρατηγῶν ἰκετεύουν γιὰ τὸ αὐτονόητο δικαίωμά τους νὰ θάψουν τὰ παιδιά τους ποὺ ἔπεσαν στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Θήβας. Οἱ Θηβαῖοι ὅμως ἀρνοῦνται κατηγο-

ρηματικά να τὸ παραχωρήσουν, ὑποχωρώντας σ' αὐτὸν τὸν πανάρχαιο νόμο τῶν θεῶν. Ἡ ἀντίθεση τῆς δημοκρατικῆς Ἀθήνας μὲ τὴν ὀλιγαρχικὴ Θήβα εἶναι πρόδηλη. Ὁ τραγικός μας παρουσιάζει ἀναχρονιστικὰ σὲ μιὰ οὐτοπικὴ σύνθεση τῆ μυθικῆ βασιλεία τῆς Ἀθήνας ὡς μιὰ δημοκρατία τοῦ καιροῦ του. Ὁ Θησεὺς τελικά, ὕστερα ἀπὸ τὴν παρέμβαση καὶ τῆς μητέρας του Αἴθρας, ἀναλαμβάνει πολεμικὴ ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Θηβαίων, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα στὴν ταφὴ ὅσων ἔπεσαν στὸν πόλεμο. Ὅπως δηλώνει, πανελλήνιος νόμος τὸν ὑποχρεώνει νὰ ὑπερασπίσει τὸ δίκαιο τῶν νεκρῶν: ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὸν αἰθέρα καὶ τὸ σῶμα στὴ γῆ. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὀδυνηρὰ ἐπίκαιρο γιὰ τοὺς θεατὲς ποὺ παρακολουθοῦν τὴν παράσταση ἀφοῦ τὸ δράμα διδάχτηκε στὴν διάρκεια τοῦ Ἀρχιδάμειου πολέμου. Ἐπιπρόσθετα θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ ἡ εὐνοϊκὴ εἰκόνα τοῦ Ἄργου στὸ δράμα μὲ τὶς συμπάθειες τῶν Ἀθηναίων δημοκρατικῶν γιὰ τὴ σύμμαχό τους.

Καὶ στὴν τραγωδία *Ἡρακλείδαι*, ποὺ κατατάσσεται κι αὐτὴ στὰ πολιτικὰ δράματα, ἡ Ἀθήνα εἶναι ἡ μόνη πόλη ποὺ προσφέρει ἄσυλο στὰ κυνηγημένα παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ, τὰ ὁποῖα καταδιώκονται ἀπὸ τὸν τυραννικὸ Εὐρυσθέα. Καὶ ἐδῶ συνάπτεται μάχη στὴν ὁποία ἠττᾶται καὶ συλλαμβάνεται ὁ διώκτης. Ἡ ἀθηναϊκὴ ἠθικὴ ἐπιβάλλει ὥστόσο ἔλεος γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους, ἀλλὰ ἡ μεσολάβηση τῶν Ἀθηναίων βρῖσκει ἀντιμέτωπη τὴν Ἀλκμήνη, ἡ ὁποία προτείνει ἓνα ἐπαίσχυντο συμβιβασμό: νὰ σκοτωθεῖ ὁ Εὐρυσθέας, ἀλλὰ νὰ παραδοθεῖ τὸ σῶμα του στοὺς Ἀθηναίους γιὰ νὰ ταφεῖ. Τὸ θέμα τῆς ἰκετείας ἐμφανίζεται ἀρκετὰ νωρὶς στὴν τραγωδία ἀφοῦ ὁ Αἰσχύλος τὸ εἶχε ἤδη δραματοποιήσει μὲ τὴν πειστικὴ ἐπέμβαση τοῦ Θησεῦ γιὰ λογαριασμό τῶν Ἀργείων νεκρῶν ποὺ τελικὰ θάφτηκαν οἱ ἀρχηγοὶ στὴν Ἐλευσίνα καὶ οἱ στρατιῶτες στὶς Ἐλευθερές. Στὸ δράμα τοῦ Εὐριπίδη κλείνει μὲ τὸν τάφο τοῦ Εὐρυσθέα, ποὺ προστάτευε τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὴν ἀπιστία τῶν Ἡρακλειδῶν, δηλαδὴ τῶν Σπαρτιατῶν.

Στὶς *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου (463), οἱ θυγατέρες τοῦ Δαναοῦ ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀνεβασμένες στὸ βωμὸ ζητοῦν ἄσυλο στὸ Ἄργος καταδιωκόμενες ἀπὸ τὰ ξαδέρφια τους ποὺ θέλουν νὰ τὶς παν-

τρευτοῦν παρὰ τῇ θέλησὴ τους. Ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἄργους Πελασγὸς ἀδυνατεῖ νὰ πάρει μόνος του τὴν καίρια ἀπόφαση καὶ παραπέμπει τὸ θέμα τῆς κηρύξεως πολέμου ἐνάντια στοὺς διῶκτες στὴ συνέλευση τοῦ λαοῦ. Ἐδῶ προφανῶς ἔχουμε ἓναν ἰσχυρὸ ἀναχρονισμό πού ἐξαιρεῖ τὴν ἀξία τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, ἀφοῦ ἀθηναϊκὰ πολιτικά δεδομένα μεταφέρονται στὸν ἥρωικό κόσμο ὅπως κάνει καὶ ὁ Εὐριπίδης ἀργότερα στίς *Ἰκέτιδες* του. Κατὰ τὰ ἄλλα παραμένουν ἀπροσδιόριστοι οἱ λόγοι τῆς παράφορης ἄρνησης τῶν Δαναίδων νὰ παντρευτοῦν, γεγονός πού ἀντιμάχεται ἔγκυρους νόμους πού προστατεύουν τὴ δικαιοσύνη τῆς ζωῆς. Ἐξάλλου τὰ ἔντονα ξενικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου δείχνουν ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ὅπου λίγο ἀργότερα θὰ ὑποστήριζαν τὸν Αἰγύπτιο Ἰναρο στὴν ἀποτυχημένη ἐπανάστασή του ἐναντίον τῆς Περσικῆς κυριαρχίας.

Οἱ Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου πού παραστάθηκαν τὸ 472 π.Χ. μὲ χορηγὸ τὸν Περικλῆ, ἂν διαβαστοῦν ἐπιφανειακά, φαίνεται νὰ ἐξυμνοῦν τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων, καὶ εἰδικότερα τῶν ποντοπόρων Ἀθηναίων ἐπὶ τῶν Περσῶν στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, ἢ ὅποια εἶχε διεξαχθεῖ πρὶν ἀπὸ ὀκτῶ χρόνια καὶ εἶχε ἤδη δραματοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Φρόνιχο στίς *Φοίνισσες*. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένη, ἀλλὰ ἀφορᾷ μόνον ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο. Τὸ βαθύτερο νόημα ἴσως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ διερεύνηση τῆς παθολογίας τῆς μεγάλης ἰσχύος καὶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ μιὰ εὐγλωττη παρουσίαση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸν ἄσιατικό δεσποτισμὸ καὶ στὴ νεαρὰ ἑλληνικὴ δημοκρατία. Ἡ ἀλαζονικὴ περιγραφή τοῦ Περσικοῦ στρατοῦ πού διάβηκε στὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ συντρίψει τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία μὲ τὸ στόμα τῶν γηραλέων πισταυμάτων, τοὺς διορισμένους δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἀφέντη, τοὺς γέροντες ἐπιτηρητὲς τῆς χώρας κατὰ τὴν ἀπουσία του, εἶναι φορτισμένη μὲ κακὰ προαισθήματα ἀπὸ τὰ σημάδια τῆς ὕβρης. Καὶ καθὼς τὸν χορὸ τὸν τρώει τὸ σαράκι τῆς ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς σύγκρουσης προσθέτει:

Δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ τίς ἀνήρ θνατὸς ἀλύξει; (στ. 94)

Δὲν προφταίνει ἡ ἀνήσυχη βασίλισσα, πού ἐμφανίζεται στὴ σκη-

νή, νὰ διηγηθεῖ τὸ ὄνειρο τῆς προηγούμενης νύχτας πὺ τὴν ἀναστά-
τωσε καὶ καταφθάνει ὁ ἀγγελιαφόρος κράζοντας σπαραχτικὰ πῶς μ'
ἓνα μονάχα χτύπημα πάει τῶν Περσῶν ἢ εὐτυχία μαζί με τὸ ἄνθος τοῦ
στρατοῦ τους.

Παρεμπιπτόντως ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πόσο ἐνεργητικὴ συμ-
μετοχὴ τοῦ ἀτόμου προϋποθέτει ἡ ἐλευθερία πὺ ἐπιβάλλει τὴν ὑπο-
χρέωση νὰ ἀγωνισθεῖ κανεὶς γιὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια τοῦ ἀτόμου καὶ
τῆς κοινωνίας. Στὴν ἀγωνιστικὴ ἐλευθερία τοῦ Αἰσχύλου τὸ ἄτομο θυ-
σιάζει καὶ τὴν ἐφήμερη ζωὴ του ἀκόμη γιὰ τὴν ἐλευθερία προπάντων
τῶν ἄλλων.

Ὅπως τονίζει καὶ τὸ φάντασμα τοῦ Δαρείου, πὺ ἐμφανίζεται
στὴν κορυφὴ τοῦ τύμβου του μετὴν ἀνοχὴ τῶν χθόνιων δυνάμεων καὶ
πληροφορεῖται τὰ ἄσχημα μαντάτα, ὁ Ξέρξης ξεπέρασε τὰ γεωγρα-
φικὰ ὄρια πὺ ἔθετε ἓνας χρησμὸς καὶ ἐπιχείρησε μιὰν ὑπερπόντια ἐκ-
στρατεία γιὰ τὴν ὁποία δικαίως ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ. Ἡ μεγάλη δύ-
ναμη ὁδηγεῖ στὴν ἀλαζονεία καὶ σὲ μιὰ χωρὶς φραγμοὺς ἐπειτατικὴ
βουλιμία συνοδευόμενὴ ἀπὸ αὐταρχικὴ ὑπεροψία, κάτι πὺ τελικὰ προ-
καλεῖ τὴν καταστροφή. Ὁ Δαρεῖος παραγγέλλει στοὺς Πέρσες νὰ μὴν
ἐκστρατεύσουν πιά ἐνάντια στὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς προειδοποιεῖ γιὰ
τὴν καταστροφή τοῦ περσικοῦ στρατοῦ πὺ βρισκόταν ἐκεῖ, γιὰτὶ ὅπως
λέει (στ. 821 κ.έ.):

ἢ ἀλαζονεία ὅταν μεστῶνει,
καρπίζει τοῦ χαμοῦ τὸ στάχυ, ἀπ' ὅπου
πολύκλαυτους καρπούς τρυγáει...
... (στ. 827) Στέκει ὁ Δίας
βαρὺς δικαιοκρίτης ἀπὸ πάνω
καὶ τὴ μεγάλη ὑπεροψία τσακίζει.

Ἐδῶ ἡ ἱστορία γίνεται μύθος τραγικός. Οἱ Πέρσες πρέπει μετὴ
σειρὰ τους νὰ ὑποφέρουν καὶ νὰ γίνουν γνωστικοὶ πληρώνοντας τίμημα
βαρὺ γιὰ τὴν ἀπάτη τοῦ θεοῦ πὺ μποροῦσε μετὴ φρόνηση καὶ τὴν αὐ-
τοσυγκράτηση νὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ. Ἡ ἰδέα τῆς ὕβρης καὶ τῆς θείας
νέμεσης, τόσο οἰκειῆς στοὺς Ἕλληνες, ἐφαρμόζονται προκειμένου νὰ ἐξη-

γηθεῖ ἢ ἐκπληκτικὴ νίκη, πάνω σ' ἓνα μακρινὸ λαὸ πού ἴσως δὲν εἶχε καμιὰ ἰδέα γι' αὐτές.

Ὁ Δαρεῖος θέτει γενικοὺς κανόνες πολιτικῆς συμπεριφορᾶς πού ἔχουν καθολικὴ ἰσχύ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ποιητής, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζει προοιωνίζεται τὴν καταστροφὴ τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας μὲ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Θυμίζω ὅτι τὸ 478 π.Χ. εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ Α' Ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ αὐταρχικὴ ἡγεμονία. Αὐτὴ τὴν ὑπερβολὴ θὰ τὴν πληρώσει ἡ Ἀθήνα 74 χρόνια ἀργότερα.

Ἐνα ὠραῖο παράδειγμα πολιτικῆς ἐπικαιροποίησης τῆς τραγωδίας προσφέρουν οἱ *Εὐμενίδες* τοῦ Αἰσχύλου, τὸ τρίτο δράμα τῆς Ὀρέστειας. Τὸ 462, τέσσερα δηλ. χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς Ὀρέστειας, ὁ ἀρχηγὸς τῶν δημοκρατικῶν στὴν Ἀθήνα Ἐφιάλτης, ἀφῆρεσε ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ὅλες σχεδὸν τὶς δικαιοδοσίαις της· στὸ ἐξῆς ὁ Ἀρειὸς Πάγος θὰ περιοριζόταν μονάχα στὴν ἐκδίκαση τῶν φορικῶν δικῶν. Μὰ τὰ πάθη ἦταν τόσο ἐξημμένα ὥστε λίγους μῆνες μετὰ τὴ μεταρρύθμιση δολοφονήθηκε ὁ Ἐφιάλτης, μᾶλλον ἀπὸ τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους τῆς ὀλιγαρχικῆς μερίδας. Οἱ πολιτικὲς ἀλλαγές ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν προκαλέσουν ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συντηρητικῆς παράταξης τῶν Ἀθηναίων, οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦσαν νὰ διασπᾶσουν ἐπικίνδυνα τὴ συνοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλης.

Στὸ δράμα ὁ μητροκτόνος Ὀρέστης πρόκειται νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὸ δικαστήριον τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ ἡ Ἀθηνᾶ πού παρίσταται ὡς μάρτυρας ὑπεράσπισης στὴ δίκη προσφέρει τὸ μέγα μάθημα: μιὰ κοινωνία δὲν πρέπει νὰ ἔχει αὐταρχικὴ καὶ αὐθαίρετη διακυβέρνηση οὔτε ὅμως νὰ ἐπικρατεῖ πλήρης ἀποδιοργάνωση καὶ ἀναρχία.

Συμβουλεύω τὸ λαό μου — κι ἔγνοια του ἄς τόχει —
μῆτε δεσποτισμὸ μὴδὲ ἀναρχία νὰ στρέγει
κι ὀλότελα ἄς μὴ διώξει τὸ φόβο ἀπὸ τὴν πόλη. (696 κ.έ.)

Ὁ ποιητής δηλ. ἀποκηρύσσοντας τὴ βία καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση μέσα στὸ σῶμα τῆς ἴδιας τῆς πόλης εἰσηγεῖται τὴν υἰοθέτηση

τῆς τακτικῆς τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς συνδιαλλαγῆς γιὰ τὸ καλὸ τῆς πολιτείας. Ἐδῶ ὁ ποιητῆς ὅμως οὐσιαστικὰ ἀπευθύνεται στοὺς φανατικούς ὀπαδοὺς τῆς δημοκρατίας συμβουλευόντάς τους νὰ ἀποφύγουν τὰ ἀντίποινα γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη.

Κι ὁ χορὸς τῶν Ἐρινύων ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν ἀμείλικτο ἀντίδικο τοῦ Ὁρέστη, ἀφοῦ δέχτηκε τὴ συμφιλίωση μὲ τὴν πόλη τῆς Παλλάδας, ψάλλει ἀναλαμβάνοντας νὰ κρατᾶ τοὺς πολίτες στὸ μέσον, ἀνάμεσα δηλ. σὲ ἀκραῖα φαινόμενα πολιτικῆς συμπεριφορᾶς (στ. 976 κ.έ.):

Ποτὲ μέσα στὴν πόλη αὐτὴ νὰ μὴν ἀκουστεῖ
 εὐχομαι τῆς Διχόνοιας τᾶγριο βρουχητὸ
 ποὺ ἀχόρταγ' εἶναι στὸ κακό·
 μὴδ' αἶμα πολιτῶν τὸ μαῦρο χῶμα
 νὰ πιεῖ ποτέ, ποὺ νὰ ζητᾶ
 ν' ἀρπάξει μ' ἐκδικήτρα ὀργή
 κι ἄλλο ἀπ' τὴν πόλη αἶμα ἀκόμα
 κι ἀντίφονη ἄλλη συμφορά...

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μάθημα αὐτὸ ὀρθῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ἀπευθύνεται στοὺς Ἀθηναίους θεατὲς ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν παράσταση τῆς Ὁρέστειας. Κι ἔτσι ἡ μυθικὴ ἀναφορὰ ἀντικατοπτρίζει τὴ συγκαιρινὴ ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Σχετικὰ ἐξᾴλλου μὲ τὴν συμμαχία τοῦ Ἄργους ὁ τραγικὸς ἄλλαξε τὴν παράδοση τοποθετώντας τὴ σκηνὴ τῆς τριλογίας στὸ Ἄργος ἀντὶ στὶς Μυκῆνες, ὅπως εἶναι σίγουρο πὼς ἄλλαξε τὴν παράδοση συνδέοντας τὴν ἱδρυση τοῦ Ἀρείου Πάγου μὲ τὴν ἱστορία τῆς κάθαρσης τοῦ Ὁρέστη. Ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητῆς ἀναγνωρίζει τὴ μεγάλη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ πόλη τοῦ Ἀγαμέμνονα στὶς ἐπερχόμενες συγκρούσεις μὲ τοὺς Πελοποννησίους καὶ τοὺς συμμάχους τους. Οἱ καιροὶ ἦταν πραγματικὰ κρίσιμοι γιὰτὶ μὲ τίς ριζοσπαστικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία πέρασε μιὰ σοβαρὴ ἐσωτερικὴ ἀναταραχὴ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποδύοταν στὴ μεγαλύτερη ἐξωτερικὴ δράση ποὺ ἀνέλαβε ποτέ. Ἡ δημοκρατικὴ

δηλ. ήγεσία, πού από τὸ 462/1 εἶχε τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας, ἀνέλαβε βαρὺ διμέτωπο ἀγώνα: Θὰ συνέχιζε πρῶτα τὸν ἀγώνα ἐκδίκησης ἐναντίον τῆς Περσίας, πού ταίριαζε στὰ ἐπεκτατικὰ ὄνειρα τῶν Ἀθηναίων ἀλλὰ ἀνταποκρινόταν καὶ στὰ αἰσθήματα τῶν συμμάχων, ἰδιαιτέρα τῶν Ἰώνων, καὶ τοῦ ἀγώνα μὲ τοὺς Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου μαζὶ καὶ τῆς Αἰγίνας. Γιὰ τὴ δημοκρατικὴ ἐξουσία τῆς Ἀθήνας ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Σπάρτης ἦταν ἀναπόφευκτος καὶ ἀναμφίβολα μεγάλη ἦταν καὶ ἡ τόλμη τῶν Ἀθηναίων νὰ ἀναλάβουν τὸ διμέτωπο ἀγώνα.

Θεμελιακὴ ἔγνοια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, τῆς χρυσοῦς αὐτῆς μήτρας ἀπ' ὅπου ξεπήδησε ἡ κλασικὴ ἐποχὴ, ἦταν ἡ διαφορὰ πού χωρίζε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Κύρια διαφορὰ τοῦ ὀ ἀναπόφευκτος θάνατος πού βρῖσκει τὸν ἀνθρώπο καὶ ὅταν ἐπέλθει ἐπηρεάζει βαθιὰ τὴ ζωὴ τῶν συγγενῶν του ἀλλὰ καὶ τὴ στενὴ κοινωνία γενικότερα. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ νεκροῦ εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ταυτότητάς τῆς ὀμάδας. Ἀποδέχεται κανεὶς τοὺς κανόνες τῆς ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴ συνέχειά τῆς. Συνεπεῖς στὸ θέμα τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ, ἰδιαιτέρα σὲ περίοδο πολέμου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ ἐπίκαιρο τὸν 5ο αἰ., ὂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Ἰκέτιδες καὶ τοὺς Ἡρακλεΐδες τοῦ Εὐριπίδη πού πραγματευθήκαμε ἤδη συνοπτικά, ἀπαντᾷ ἄλλες δύο φορές στὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλῆ.

Στὸν *Αἴαντα*, πού θεωρεῖται γενικὰ τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο δράμα τοῦ τραγικοῦ, ὁ συνώνυμος ἥρωας, αἰσθάνεται προσβεβλημένος ἐπειδὴ δὲν τοῦ ἐπιδικάστηκαν τὰ ὀπλα τοῦ Ἀχιλλέα πού πιστεύει ὅτι ἦταν ὁ μόνος ἄξιος νὰ τὰ κληρονομήσει. Γι' αὐτὸ σχεδιάζει νὰ δολοφονήσει τοὺς Ἀτρεΐδες πού ἐξέδωσαν τὴν ἄδικη ἀπόφαση καὶ τὸν Ὀδυσσεά πού βγῆκε κερδισμένος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ἡ Ἀθηνᾶ ἐμβάλει μανία στὸν ἀσυμβίβαστο ἥρωα, καὶ αὐτὸς ἀντὶ νὰ ἐπιτεθεῖ στὰ θύματα του σφαγιάζει τὰ κοπάδια τοῦ στρατοπέδου. Ὄταν ἀντιλαμβάνεται τὴν πράξη του καὶ συνειδητοποιεῖ τὴ γελοιοποίησή πού συνεπάγεται ἡ ἐνέργειά του, ἀποφασίζει χωρὶς δεύτερη σκέψη νὰ αὐτοκτονήσει. Ὄ ἥρωας στὴ μοιραία προσευχὴ του προτοῦ πέσει πάνω στὸ σπαθὶ τοῦ ζητεῖ ἀπὸ τὸ Δία νὰ τὸν βρεῖ νεκρὸ πρῶτος ὁ Τεῦκρος καὶ νὰ φροντίσει τὸ νεκρὸ του. Οἱ Ἀτρεΐδες γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσουν, ἔστω καὶ μετὰ

θάνατον, ἀπαγορεύουν τὴν ταφή του. Τελικά, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ ἀντιπάλου του Ὀδυσσεά, πραγματοποιεῖται ἡ ταφή.

Εἶναι προφανές ὅτι ἐδῶ τίθεται μὲ κάθε ἐπιθυμητὴ ἐνέργεια τὸ πρόβλημα τῆς μεταχείρισης ἑνὸς ἀτόμου ποὺ κατηγορεῖται γιὰ ἔσχατη προδοσία, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει προσφέρει μὲ τὴν ἀνδρεία του πολλὰ στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο, καὶ ἡ μόνη του παραφωνία ἦταν ἡ τελευταία ἀπονενοημένη πράξη του, ποὺ ὀφειλόταν σὲ θεϊκὴ βούληση. Ὁ Ὀδυσσεάς εἶναι ὁ μόνος μάρτυρας τῆς θεϊκῆς παρέμβασης, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει διαφοροτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἄθυρμα στὰ χέρια τῶν θεῶν, κάτι ποὺ ὀδήγησε στὴ σωτηρία τῶν ὑποψηφίων θυμάτων καὶ τὴν τιμωρία τοῦ δράστη μὲ αὐτοχειρισμό. Τώρα, μπροστὰ στὸ ἄψυχο σῶμα πρέπει νὰ δείξουν ὅλοι μεγαλοθυμία καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ταφή, τὴν ὕστατη τιμὴ πρὸς ἕναν πραγματικὰ μεγάλο ἥρωα. Τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγει ὁ Ὀδυσσεάς εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὶς ἀνεξιχνίαστες βουλὲς τοῦ θεοῦ.

Ἐνα δεῦτερο συμπέρασμα ἔχει πολιτικὲς προεκτάσεις. Στὸ στράτευμα, ἕνα συλλογικὸ σῶμα ὅπως καὶ ἡ κοινωνία, ὑπάρχουν θεσμοθετημένα ὄργανα ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ τὰ σέβεται καί, σὲ περίπτωση ἀδικίας, νὰ προσφεύγει σὲ δευτεροβάθμια ὄργανα κρίσης, καὶ ὄχι νὰ παίρνει τὸ νόμο στὰ χέρια του. Βέβαια, στὸ στράτευμα οἱ Ἀτρεΐδες κατεῖχαν τὴν πλέον ὑψηλόβαθμη θέση στὴν ἱεραρχία. Εἶναι ἀρχιστράτηγοι. Ὁ Αἴας παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιδράσει διαφοροτικὰ ἐπιζητώντας τὴ δικαίωσή του, ἔστω καὶ μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου. Ὁ ἥρωας ὅμως δὲν ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς ὀργανωμένης συλλογικότητας, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα, μακρινὸ ἥρωικὸ παρελθόν, ὅπου ὑπερισχύει ἡ ἀτομικότητα, ἡ ἔννοια τῆς προσωπικῆς τιμῆς. Ὁ Αἴας χαρακτήρισε τὴν ἀτίμωση αὐτὴ ὡς τὴ μεγαλύτερη συμφορὰ μιᾶς ἐλεύθερης ψυχῆς.

Πρόβλημα ταφῆς ἀνακύπτει καὶ στὴν Ἀντιγόνη, ὅπου ὁ ἀδελφός της Πολυνείκης ἐκστρατεύει μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἀργείων ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς πατρίδας του, προκειμένου νὰ ἀνακτῆσει τὸν θρόνο. Ἡ πόλη τῆς Θήβας σώζεται ἀπὸ τὴν ἐπίθεση, ἀλλὰ σκοτώνονται τὰ δύο ἀντίπαλα ἀδέρφια, ὁ Ἐτεοκλῆς καὶ ὁ Πολυνείκης. Ὁ Κρέων ποὺ ἀναλαμ-

βάνει την εξουσία απαγορεύει την ταφή του τελευταίου θεωρώντας τον προδότη. Ἡ φλογερή ὅμως Ἀντιγόνη παρακούει την απαγορευτική διαταγή του Κρέοντα και ἐπιχειρεῖ, ἔστω και συμβολικά, νὰ θάψει τὸν ἀδελφό της και γι' αὐτὸ θανατώνεται ἀπὸ τὸν Κρέοντα. Μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς τραγωδίας ἄσκησε ἡ ἄποψη τοῦ Χέγκελ (Aesthetik 2, 2 κεφ. 1), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ἐν προκειμένῳ, ἔχουμε τὴ σύγκρουση τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ κύρος τῆς κρατικῆς εξουσίας (τὸ μετέπειτα δόγμα *l'état c'est moi*). Ἡ Ἀντιγόνη ὅμως δὲν ἀντιδρᾷ μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη ἀλλὰ ὡς ἀδελφὴ και ἐπικαλούμενη τὰ ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶ νόμιμα, δηλ. τὴ μακραίωνη παράδοση και ὑπερασπίζει τοὺς χθόνιους θεούς, πὸ τὸ χῶρο τους προσβάλλει ὑβριστικά ὁ Κρέων. Ὅπως τραγουδᾷ ὁ χορὸς στὸ α' στάσιμον, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι παντοδύναμος, ὅμως πᾶνω ἀπ' ὅλα τὸ μόνον ἀμετακίνητο ὄριο εἶναι οἱ νόμοι τῆς πατρικῆς γῆς και ἡ ἔνορκη δίκη τῶν θεῶν. Προσωπικὰ κλίνω στὴν ἄποψη ὅτι τὸ δράμα διερευνᾷ τὰ ὄρια τῆς νομοθετικῆς εξουσίας, κατὰ πόσον δηλαδὴ ἓνας νομοθέτης ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τιμωρεῖ μὲ τρόπο πὸ ἀντιστρατεύεται τὶς καθιερωμένες και παγιωμένες συνήθειες.

Ἡ Ἀντιγόνη ὁδηγεῖται στὸ θάνατον και ἡ αὐτοκτονία τοῦ Αἴμονα, γιοῦ τοῦ Κρέοντα, και τῆς γυναίκας του τῆς Εὐρυδίκης, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Θήβας εἶχε σὲ τελευταία ἀνάλυση ἄδικο. Οὐμίζω ὅτι γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ὁ θάνατος ἀπὸ πνιγμὸ ἦταν ὁ χειρότερος, γιὰτὶ ὁ πνιγμένος παρέμενε ἄταφος και ἡ ψυχὴ του δὲν ἔβρισκε ποτὲ ἀνάπαυση. Καὶ στὴν Ἰλιάδα ὁ ἄταφος Πάτροκλος ἐμφανίζεται στὸν ὕπνον τοῦ Ἀχιλλέα και τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸν θάψει τὸ ταχύτερον, γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ ἡ ψυχὴ του. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν δοξασιῶν αὐτῶν εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴ σκληρότητα τῆς ἀπόφασης τοῦ Κρέοντα. Θεωρητικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποφασίσῃ μιὰ ταφὴ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης, ὅχι ὅμως νὰ μείνει ὁ Πολυνείκης τελείως ἄταφος. Βέβαια, ὁ βασιλιάς ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ μάντη Τειρεσία ἀνακαλεῖ τὴν ἀπαγόρευσίν του ἀναγνωρίζοντας τοὺς καθεστῶτας νόμους, ἀλλὰ, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ, εἶναι πᾶ πολλὸ ἀργά.

Στὸν *Φιλοκτήτη* τὸ πολιτικὸ πρόβλημα ἂν ἓνας ἐπιδιωκόμενος στόχος μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ ἀθέμιτα καὶ σκολιὰ μέσα διατυπώνεται μὲ κάθε ἐπιθυμητὴ σαφήνεια. Ὁ πολυμήχανος Ὀδυσσεὺς προτείνει στὸν ἀδιάφθορο νεαρὸ γιὸ τοῦ Ἀχιλλεῦ Νεοπτόλεμο νὰ ἐξαπατήσῃ τὸν ἄρρωστο *Φιλοκτήτη* ὑποσχόμενος ὅτι θὰ τὸν μεταφέρει ἀπὸ τὴν ἐρημικὴ Λῆμο πίσω στὴν πατρίδα του. Ἀντικειμενικὸς στόχος εἶναι νὰ περάσῃ στὴν κατοχὴ τοῦ Ὀδυσσεὺς τὸ πολύτιμο τόξο τοῦ ἥρωα ποῦ ἀρχικὰ ἀνῆκε στὸν Ἡρακλεῖ, γιατί, σύμφωνα μὲ ἓναν χρησμό, ἡ Τροία θὰ κυριευόταν μόνο ἂν τὸ τόξο αὐτὸ ἔφτανε στὴν πολιορκημένη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας βαρβαρικὴ πόλη. Τὸ ἀπατηλὸ σχέδιο ἐξελίσσεται ὡς ἓνα σημεῖο ὀμαλά, ἀλλὰ τελικὰ ἡ σκευωρία ἀποκαλύπτεται, καὶ ὁ ἥρωας ἀρνεῖται νὰ μεταβεῖ στὴν Τροία, ἐνῶ ὁ Νεοπτόλεμος μετανοημένος εἶναι πρόθυμος νὰ ἐπιστρέψῃ τὸ τόξο στὸν κτήτορά του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ κατάσταση ὀδηγεῖται σὲ ἀδιέξοδο, καὶ ἔτσι καθίσταται ἀπαραίτητη ἡ παρέμβαση ἑνὸς ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ, τοῦ Ἡρακλεῖ, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ λύση καὶ ὁ προδομένος ἥρωας νὰ πλεύσῃ καρτερικὰ στὴν Τροία γιὰ νὰ βρεῖ γιαντιὰ καὶ δόξα.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Σοφοκλεῖς δίνει ἀρνητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποῦ τέθηκε στὴν ἀρχή, δηλαδὴ ἂν ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα, ἐνῶ οἱ σοφιστὲς ποῦ δραστηριοποιοῦνται αὐτὰ τὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα ἐνδέχεται νὰ ἀντιμετώπιζαν θετικὰ τὸ ζήτημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ μιὰ μονοσήμαντη ἐρμηνεῖα δὲν εἶναι εὐκόλη, γιατί πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ παρουσία τοῦ τόξου στὴν Τροία θὰ ἔθετε τέρμα στὰ δεκάχρονα βίασάνα τῶν Ἑλλήνων, θὰ γινόταν δηλαδὴ γιὰ τὸ καλῶς ἐννοούμενο δημόσιο συμφέρον. Ἴσως ἡ ὀρθὴ καὶ παραδεκτὴ ὁδὸς νὰ ἦταν ἐξαρχῆς ἡ ὁμολογία τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ προσπάθεια νὰ δεχτεῖ ὁ ἥρωας τὴ μεταβασή του στὴν Τροία μὲ τὴ βοήθεια τῆς πειθοῦς. Ὁ Ὀδυσσεὺς ὅμως—ποῦ ἂς ἀναφερθεῖ ὅτι ἐκτελοῦσε διαταγὰς τοῦ στρατεύματος— δὲν ἦταν ἐκ τῶν προτέρων βέβαιος γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς πειθοῦς καὶ γι' αὐτὸ προτίμησε τὸ δόλο. Ἐχει δηλ. κάτι ἀπὸ τὴ μυωπικότητα ἑνὸς ἐκτελεστικοῦ ὀργάνου.

Στὸ τέλος τῆς σύντομης αὐτῆς περιδιάβασης θὰ μνημονεύσω μιὰ

ἀκόμη τραγωδία πού ἡ σύνθεσή της ἴσως νά ὑπαγορεύθηκε ἀπό τή σύγχρονη ἱστορική συγκυρία. Τὸ 416 π.Χ. εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ σφαγή τῶν ἀρρένων κατοίκων τῆς Μήλου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ἓνα ἀποτρόπαιο ἔγκλημα πού δείχνει τὶς φρικαλέες διαστάσεις πού μπορεῖ νά πάρει ὁ πόλεμος. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Εὐριπίδης γράφει τὶς *Τρωάδες*, ἔργο διαμαρτυρίας ὄχι τόσο γιὰ τὸν πόλεμο καθ'αυτὸν πού, μολονότι ἀπευκταῖος, γίνεται κάποτε ἀναπόφευκτος ὅσο γιὰ τὴν ἀποτρόπαιη πλευρά του. Στὸ ἔργο ὁ ποιητὴς καθρεφτίζει τὴν ἀθλιότητα τοῦ πολέμου κυρίως στὴ μοίρα τῶν αἰχμαλώτων γυναικῶν τῆς Τροίας, καὶ εἰδικότερα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας πού ἐκπροσωπεῖται, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀφανισμό τῶν ἀρρένων μελῶν της, ἀπὸ τὴ γριά Ἑκάβη. Ἡ κόρη της Πολυξένη θυσιάζεται στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα, ἡ ἄλλη θυγατέρα της, ἡ Κασσάνδρα, φέρεται πολὺ παράξενα κατεχόμενη ἀπὸ προφητικὴ μανία, ἀκατανόητη ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἐνῶ ὁ ἐγγονός της, ὁ μικρὸς Ἀστύνακτας, θὰ ἐκσφενδονιστεῖ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας. Ἡ ἴδια ἡ πόλη θὰ παραδοθεῖ στὶς ἀδηφάγες φλόγες, καὶ τίποτε δὲν θὰ θυμίζει τὴν ὕπαρξή της. Τόσο συσσωρευμένη καὶ παράλογη δυστυχία πρέπει νά ἀπορριφθεῖ. Ἐνας κατακτητὴς πρέπει νά ἐπιδεικνύει αὐτοσυγκράτηση, μεγαλοψυχία καὶ ἀνθρωπισμό. Ὁ ποιητὴς καταδικάζει ἀπερίφραστα παρόμοια ἀκραῖα φαινόμενα ἀπάνθρωπης συμπεριφορᾶς καὶ συνιστᾷ μετριοπάθεια μεσοῦντος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς θεατὲς δὲν θὰ ἀναγνώριζε στὶς καταστάσεις πού περιγράφονται ἐδῶ ὡς δικές του ἐμπειρίες;

Περατώνοντας τὴν ὀμιλία μου, πού περιορίστηκε σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα πολιτικῶν ὑπαινιγμῶν, θὰ ἤθελα νά προβῶ σὲ μιὰ προειδοποίηση. Δὲν θὰ πρέπει νά βλέπουμε παντοῦ σὲ μιὰ ἀρχαία τραγωδία πολιτικὲς ἢ ἱστορικὲς ἀναφορές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι βέβαιο ὅτι τέτοιοι ὑπαινιγμοὶ ὑπάρχουν εἴτε γιὰ νά τονώσουν τὸ ἠθικὸ τῶν πολιτῶν εἴτε γιὰ νά τοὺς ἀποτρέψουν ἀπὸ ὑπερβάσεις πού ὀφείλονται στὴν ἀλαζονεῖα τῆς μεγάλης ἰσχύος.